

КОНЦЕПТУАЛЬНІ УМОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПІВ НАСТУПНОСТІ В СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДОШКІЛЬНИКІВ І МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті розглядається проблематика психологічних технологій оптимізації процесу соціалізації особистості при переході від нижчого до вищого ступенів освіти.

Ключові слова: тренінгові заняття, рольові ігри, старший дошкільний вік, молодший шкільний вік, навчально-виховний комплекс.

В статье рассматривается проблематика психологических технологий оптимизации процесса социализации личности при переходе от низшего к высшему ступеням образования.

Ключевые слова: тренинговые занятия, ролевые игры, старший дошкольный возраст, младший школьный возраст; учебно-воспитательный комплекс.

This article discusses the problems of psychological technologies optimize the process of socialization in the transition from lower to higher levels of education.

Key words: trainings, role-playing, preschool age, primary school age, educational-educational complex.

Психологічно вивіреною та водночас надзвичайно проникливою характеристикою винятково феноменального віку є характеристика, запропонована Г. С. Абрамовою: «Вік, про який піде мова, в багатьох описах та класифікаціях складається ніби з двох: старшого дошкільного і молодшого шкільного. Жодним чином не принижуючи значення такої важливої події, як вступ до школи, поглянемо на цей період життя дитини з точки зору тих задач розвитку, котрі він має вирішувати сам, як би відносно незалежно від місця його конкретного перебування – чи це дитячий сад, школа або сім'я. Звернемося ще раз до фактів, котрі з'являються на межі цього віку, – це підвищена чутливість дитини до екзистенціональних переживань, позначення меж «Я»-концепції через встановлення дистанції з іншими людьми, формування узагальненої концепції іншої людини. Сенситивність, підвищена чутливість дитини до змісту її «Я»-концепції робить її дуже вразливою до впливів інших людей, недаремно саме захищене оточення є ресурсом її розвитку» [1, с. 468].

Питання створення необхідних умов для забезпечення наступності в розвитку дітей дошкільного та молодшого шкільного віку привертало увагу відомих педагогів, зокрема Я. А. Коменського, К. Д. Ушинського, В. О. Сухомлинського. Вони обґрунтовували думку, що наявність тісного зв'язку і

наступності між окремими ланками освіти дає дітям можливість без особливих перешкод переходити в процесі навчання від нижчого ступеня освіти до вищого. Такий плавний перехід сприяє формуванню конструктивних взаємин з оточуючими та гармонійному розвитку особистості.

Загальновідомо, законом України «Про загальну середню освіту» затверджено перехід освіти на новий термін, зміст і структуру. Згідно з ним (та відповідно до «Закону про дошкільну освіту»), навчання у школі починається, як правило, із 6 років. Проте, за бажанням батьків, дитина 7-го року життя може відвідувати дитячий садок або дошкільний підрозділ навчально-виховного комплексу. Природно, що у цей віковий період, крім зазначених вище умов, надзвичайно важливо дотримуватися принципів наступності і послідовності як в організації навчально-виховного процесу загалом, так і в розвитку в дітей міжособистісних взаємин з дорослими та іншими дітьми.

Загалом можна виділити три основні напрямки реалізації принципу наступності в соціалізації дошкільників і молодших школярів:

- 1) забезпечення формування готовності дошкільників до навчання в школі;
- 2) створення умов для найшвидшої адаптації першокласників до шкільних умов;
- 3) розвиток учнів початкової школи на основі надбань дошкільного дитинства та із застосуванням дошкільних технологій в умовах навчально-виховних комплексів «дошкільний навчальний заклад (НВК) – загальноосвітній навчальний заклад», «загальноосвітній навчальний заклад – дошкільний навчальний заклад».

Стратегічною метою дошкільної та початкової ланок освіти в Україні на сьогодні є цілісний розвиток особистості дитини, який забезпечується завдяки розвитку мотиваційної, пізнавальної, діяльнісно-практичної та емоційно-вольової підструктур. У цьому контексті, стосовно дошкільних освітніх закладів, наступність виявляється не тільки і не стільки у підготовці до школи, але й у забезпеченні загального особистісного розвитку дитини. Щодо початкової школи, то наступність передбачає продовження останнього на основі максимального використання того, чого дитина набула в дошкільному віці і що є базою для її подальшого розвитку.

Готовність до систематичного навчання в школі психологи визначають, як той рівень морфологічного, функціонального та психічного розвитку дитини, за умов якого його вимоги не виявляться для неї надмірними та не призводять до погіршення стану здоров'я.

Зазначене поняття розглядається у двох взаємопов'язаних аспектах: як загальна (психофізіологічна) та спеціальна готовність. Однією із найважливіших складових загальної готовності дитини до навчання в школі є психологічна готовність, котра включає емоційно-вольовий, інтелектуальний, мотиваційний та особистісний компоненти.

Важливим напрямом реалізації принципу наступності в навчанні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку є адаптація першокласників до шкільних умов. Для сприятливої соціально-психологічної адаптації дитини до

школи велике значення має наступність у цілях, змісті, методах і формах навчання дошкільників і молодших школярів.

Водночас науковці зазначають, що у роботі дитячого садка і школи на даний час відсутня така система навчання і виховання, яка б забезпечила послідовність і неперервність розвитку дитини на цих вікових етапах (А. В. Богуш, О. Л. Кононко, В. Г. Кузь, Т. І. Поніманська, О. Я. Савченко). Спостерігається неузгодженість в організаційних формах навчально-виховного процесу, у методах, прийомах і засобах, що використовуються вихователями та вчителями, що призводить до часткової втрати набутого у дитячому садку досвіду, ускладнюючи процес адаптації дітей до шкільного життя.

Наступність і безперервність у вихованні означає для дитини проходження ряду етапів, протягом яких поступово ускладнюються й урізноманітнюються зміст та напрями розвитку тих утворень, які загалом складають цілісну систему характеристик особистості. Наступність і систематичність відображає закономірність, згідно з якою виховання здійснюється через ті цінності і потреби, які вже є сформованими у структурі особистості дитини. Отже, вимога наступності передбачає таку організацію виховання, за якої кожна виховна справа є продовженням попередньої виховної роботи і підносить вихованця на більш високий рівень розвитку, забезпечує перехід від простих до більш складних форм поведінки.

Реалізація принципу наступності потребує узгодження основних компонентів навчально-виховного процесу щодо дітей дошкільного і молодшого шкільного віку, а саме: узгодження завдань і змісту матеріалу навчальних програм; узгодження методів, організаційних форм, кінцевих результатів діяльності дітей старшого дошкільного і молодшого шкільного віку; організація спільних форм діяльності дошкільників та учнів; готовність педагогічних працівників до забезпечення наступності. Загалом початкова школа має повно і точно враховувати досягнення дошкільного віку не лише в змістовному і методичному плані, а й у плані формування особистісних якостей дитини, її вольової сфери, а зміст початкової освіти повинен логічно доповнювати, продовжувати і розширювати зміст дошкільної освіти.

Провідною функцією наступності є забезпечення поступового переходу від одного вікового етапу до наступного, а також забезпечення психологічного (Л. С. Виготський) розвитку дитини впродовж різних вікових періодів. Разом з цим, вона попереджує виникнення кризових явищ у психічному розвитку особистості [2, с. 73].

Водночас спостерігається певна невідповідність у цілях дошкільної і шкільної ступенів освіти. Так, якщо у дошкільному закладі основна увага приділяється особистісному розвитку дитини, формуванню її базової культури, то у школі на перший план виходить оволодіння практичними навичками письма, читання, лічби, шкільного типу поведінки тощо. Неузгодженість змістовного та організаційного аспектів педагогічного процесу закладів різного рівня призводить до того, що у першому класі набутий у дитячому садку досвід оптимальним чином не використовується, чим ускладнюється адаптація дітей

до шкільного життя, утруднюється засвоєння ними нових знань, виникає зниження пізнавального інтересу та труднощі з можливістю їх задоволення в умовах шкільного навчання.

Отже, основними психолого-педагогічними умовами забезпечення наступності між дошкільною та початковою ланками освіти, які дозволяють вирішити завдання забезпечення цілісного процесу розвитку особистості дитини, є:

- реалізація єдиної лінії цілісного психічного розвитку на етапах дошкільного та шкільного дитинства на засадах педоцентризму;
- оновлення змісту дошкільної та початкової ланок освіти на засадах розвивального навчання;
- варіативність у підходах до підготовки дошкільників до навчання в школі як за кількістю годин, так і за організаційними формами;
- взаємодія дошкільних закладів та початкової школи, спрямована на спільне визначення цілей, завдань, змісту, методів та технологій навчання з наступною їх реалізацією в педагогічній дійсності;
- підвищення професійної компетентності педагогів дошкільної та початкової ланок освіти шляхом упровадження в систему методичної роботи заходів, спрямованих на підготовку даної категорії освітян до здійснення наступності в контексті особистісно-орієнтованої парадигми навчання й виховання.

На думку багатьох педагогів та психологів, найбільш сприятливі умови для розв'язання зазначених вище завдань забезпечуються саме у закладах нового типу, котрі передбачають інтеграцію освітніх установ у межах єдиного навчально-виховного закладу. Серед останніх особливе місце займають навчально-виховні комплекси типу «дошкільний навчальний заклад – загальноосвітній навчальний заклад», та «загальноосвітній навчальний заклад – дошкільний навчальний заклад» (НВК).

НВК – це навчальний заклад, що забезпечує реалізацію права громадян на здобуття дошкільної та загальної середньої освіти. Його організаційною особливістю є наявність двох підрозділів – дошкільного та шкільного, що призводить до об'єднання педагогічного процесу дитячого садка і початкової школи в межах єдиного закладу. Дошкільний підрозділ забезпечує належний рівень дошкільної освіти дітей віком від 3 до 6 (7) років відповідно до вимог Базового компонента дошкільної освіти, а шкільний – забезпечує відповідний рівень загальноосвітньої підготовки учнів згідно з вимогами Державного стандарту загальної середньої освіти [5].

Виділяють такі умови функціонування дошкільного і шкільного підрозділів у НВК: спільна матеріально-технічна база; організація спільного виховання дошкільнят і школярів, котрі складають різновікову групу; забезпечення більш широкого кола видів діяльності, до яких залучають дошкільнят та школярів, а також організація спільної діяльності всіх вихованців упродовж дня; спільна організаційно-методична робота педагогічного колективу; єдність спрямованості педагогічного колективу для досягнення

навчально-виховних цілей; дотримання режиму дня, який відповідає віковим особливостям, вимогам Статуту школи і Положення про дошкільні установи; урахування провідних видів діяльності (у дошкільному віці – ігрової, у молодшому шкільному віці – навчальної).

Тривалий час навчально-виховні комплекси були прерогативою виключно сільської місцевості і були варіантом малокомплектної школи, котрий поєднував, як правило, дошкільний і початковий підрозділи. Потім навчально-виховні комплекси почали організовуватися у містах, тому їх кількість постійно збільшується.

Таким чином, основні фактори, котрі сприяють поширенню НВК, є: зміна демографічної ситуації, що спричинила зменшення попиту населення на влаштування дітей у дошкільні заклади; необхідність більш раціонального використання дошкільних закладів для впровадження новітніх освітніх технологій, зорієнтованих на реалізацію безперервної освітньої моделі тощо.

На сьогодні організація навчально-виховного процесу в НВК потребує розв'язання ряду суперечностей, зокрема, між недостатньою розробленістю теоретико-методичних засад навчання і виховання дітей і потребою в обґрунтуванні механізму його функціонування, між існуючою тенденцією до шаблонних дій, стереотипізації педагогічної діяльності і необхідністю творчих підходів до розвитку особистості, між необхідністю оновлення змісту педагогічного процесу та недостатньою професійною компетентністю педагогічних працівників тощо.

При організації навчально-виховного процесу можна виокремити такі типові проблеми:

- по-перше, у НВК дошкільники і школярі часто працюють в одному приміщенні, але у різних режимах. Таким чином, взаємодія між ними може носити формальний характер, не забезпечуючи належної наступності навчально-виховного процесу, хоча першокласники і знаходяться в більш-менш звичних для них умовах;

- по-друге, виховний процес у дошкільників часто підміняється предметним навчанням, оскільки з дітьми – окрім вихователя – працюють спеціалісти з музики, фізичного виховання, англійської мови, хореографії, художньої праці тощо, які фактично перетворюють заняття з малюками на міні-уроки, в яких майже не залишається місця для ігрової і комунікативної діяльності, що, загалом, може негативно впливати на морально-соціальний розвиток особистості.

Водночас об'єднання дошкільників і молодших школярів в єдиному колективі може забезпечувати і великий виховний ефект. Міжособистісні взаємини дитини з дорослими та іншими дітьми, котрі формуються в умовах НВК, можуть сприяти формуванню позитивних якостей особистості, створювати можливість культивування у молодших поваги до старших, а в старших – турботи про молодших, що, у свою чергу, забезпечуватиме передачу досвіду старших молодшим. Включення дошкільнят і молодших школярів до спільної діяльності породжує єдність потреб та інтересів, що складає основу виховного взаємовпливу, а також створює необхідні передумови для реалізації

принципу наступності у формуванні міжособистісних взаємин дитини з дорослими та однолітками в період переходу від дошкільної до шкільної освіти.

У контексті обговорюваної проблеми (специфіки організації навчально-виховного процесу молодших школярів у НВК) нами були проаналізовані психологічні дослідження, в яких була теоретично обґрунтована та експериментально підтверджена значущість ситуації спільної дії для розвитку всіх новоутворень молодшого шкільного віку.

Загальна схема, де презентовано цілісність і повноту навчальної діяльності, в якій практично формується справжнє вміння вчитися, де виділяється три сфери існування рефлексивних процесів, які пронизують одна одну (однак не зводяться при цьому одна до одної): мислення (розв'язання завдань); комунікація і кооперація (вихід у позицію «над» і «зовні», що забезпечує взаєморозуміння і координацію дій між учасниками діяльності; самосвідомість (самовизначення внутрішніх орієнтирів і способів розмежування «Я» і «не-Я»). При цьому комунікативна сфера навчальної діяльності є проміжною, вона забезпечує інші зв'язки, «індивідуального Я і культури». На їх думку, цілеспрямовано будуючи відносини учня з учителем, з ровесниками і з самим собою, які змінюються в ході навчання, можна спроектувати таку учінневу діяльність молодших школярів, новоутворенням якої стане справжнє вміння вчитися.

Спеціально акцентуємо на значущості при цьому оптимізації міжособистісних взаємин молодших школярів. «Якщо сфера взаємин, що забезпечує дитині душевний комфорт, підтримку, надалі не дістане свого культурного оформлення, то чим ефективніше реалізовуватимуться умови рефлексивного розвитку, тим більшої шкоди ми ризикуємо завдати душевному благополуччю дітей» [6, с. 36].

Врахуємо також висновки, яких дійшов О. Ф. Бондаренко: «...Останніми десятиліттями нервова система дітей відрізняється більш чи менш вираженими дефектами розвитку, які є наслідками соціальних потрясінь», внаслідок чого діти при вступі до школи переживають значні труднощі, а саме: «1) труднощі нового режиму дня, внаслідок чого – значні навантаження; 2) труднощі взаємин з учителем; 3) труднощі, пов'язані із взаєминами у класі» [3, с. 189].

Значущість спільної учінневої діяльності молодших школярів як для інтелектуального розвитку останніх, так і для оптимізації міжособистісних взаємин між ними показана в багатьох дослідженнях (О. Я. Андрос, О. В. Безгіної, Л. В. Бондар, Н. В. Єлізарової, В. І. Маствіліскер, В. Н. Лозовцевої, Н. М. Пеньковської, М. І. Фрумїної, Г. А. Цукерман та ін.).

Ефективність спільної учінневої діяльності молодших школярів залежить від характеристик їх спілкування. Спеціальне навчання молодших школярів діловому спілкуванню сприяє підвищенню загальної культури їх діалогу.

Про сутність і значення спілкування у формуванні міжособистісних взаємин йдеться у роботах багатьох знаних психологів. Оскільки комунікативна активність є невід'ємним атрибутом навчання, що виступає, за Б.Г.Ананьєвим, як єдність пізнання і спілкування, то проблема формування вміння спілкуватися в умовах навчальної діяльності набуває великого значення. На думку Д. Б.

Ельконіна, провідні види діяльності здебільшого сприяють становленню пізнавальної сфери психіки, а різні види спілкування забезпечують розвиток переважно мотивації і потреб особистості [7].

Для реалізації своїх можливостей у міжособистісних взаєминах та спілкуванні людина має володіти сформованістю необхідних для цього умінь, досвідом рольової саморегуляції та самоорганізації в ситуаціях спілкування та здатністю до усунення негативних психофізіологічних чинників та комунікативних бар'єрів.

На підставі порівняння розвитку комунікативної культури у молодших школярів вирізняються групи учнів з високим, середнім та низьким рівнем її сформованості. Навіть у дітей з високим рівнем комунікативної культури добре сформованою є лише здатність вести розмову, наявність порівняно високої мовної компетентності, наявність виразності голосу, інтонації, вміння володіти мімікою та пантомімікою, здатність здійснювати у процесі спілкування більш-менш успішні спроби до самопрезентації. У той же час перцептивні вміння у них лише починають формуватися. Молодші школярі ще не володіють вмінням «читати за обличчям» і вмінням розуміти психічний стан та проблеми свого співрозмовника. Несформована і товариськість як вміння легко і без ускладнень вступати в контакт та встановлювати дружні взаємини з оточенням. Водночас у них досить високого розвитку набувають розумово-комунікативні здібності, що забезпечує швидкість і якість набуття відповідних умінь і навичок [4, с. 525-253].

Вищесказане аргументовано свідчить про доцільність і актуальність поряд з організацією спільної учінневої діяльності молодших школярів проводити з ними на етапі адаптації до шкільного життя (і в руслі навчально-виховної роботи, яку проводить педагогічний колектив НВК) спеціального психологічного тренінгу з метою вироблення відповідних навичок ділового спілкування та оптимізації системи їх міжособистісних взаємин.

Досягнення загальної мети тренінгу передбачало розв'язання таких завдань:

- розвиток у дітей більш адекватного і повного пізнання самих себе та інших учасників експерименту;
- формування комунікативних умінь, необхідних для забезпечення більш успішної міжособистісної взаємодії, зокрема, умінь асертивного типу побудови взаємин з іншими в конфліктних ситуаціях; розвиток налаштувань, пов'язаних з успішним міжособистісним спілкуванням;
- розвиток емпатійних здібностей, умінь виражати позитивні і негативні емоції соціально схвалюваними засобами, здатності до саморегуляції власних психоемоційних станів та регуляції своєї поведінки у системі взаємин з іншими дітьми та з дорослими.

Ми проаналізували літературу, в якій висвітлюються проблеми проведення соціально-психологічного тренінгу (роботи Г. М. Андрєєвої, М. М. Богомолової, О. О. Бодальова, О. І. Донцова, Ю. М. Ємельянова, А. С. Золотникової, Г. А. Ковальова, Л. А. Петровської, А. І. Хараша, Н. В. Чепелевої, Т. С. Яценко та інших авторів), що дозволило нам виділити ті вихідні

принципи, котрі були покладені в основу організації тренінгових занять. До найважливіших принципів віднесемо:

Принцип *активності учасників та їх дослідницької позиції*, відповідно до якого всі повинні бути активними учасниками групи, а не спостерігачами групового процесу. З цією метою під час проведення занять дітей постійно залучають до обговорення і програвання рольових ситуацій, спостереження за поведінкою інших учасників рольових ігор, виконання спеціальних психотехнічних вправ тощо. Саме дотримання цього принципу забезпечує загальний ефект занять, оскільки завдяки цьому створюються умови для самовдосконалення засобів організації комунікативної взаємодії в групі, завдяки чому діагностика стає самодіагностикою, а корекція – самокорекцією. При цьому дослідник та практичний психолог, котрий проводить тренінгові заняття, постійно звертають увагу на необхідність дотримання дітьми цього принципу та заохочують їх до цього. Окрім того, постійно створюються такі ситуації, коли учасникам потрібно вирішувати певні проблеми, самостійно формулюючи вже відомі в психології закономірності міжособистісної взаємодії.

Принцип *об'єктивзації поведінки*, згідно з яким на початку кожного заняття поведінка його учасників переводиться з імпульсивного на об'єктивований рівень і підтримується на ньому. Велика увага при цьому приділяється спеціально організованому зворотному зв'язку, зокрема дотриманню вимоги операціоналізації висловлювань, суть якої полягає у заміні безособових мовних форм особовими («Я вважаю», «Я так думаю» тощо). Сказане стосується також безадресних суджень типу «Інші діти до мене ставляться погано». Їх слід конкретизувати («Хто саме погано ставиться? У чому це проявилось?» тощо), що дає змогу досягнути обговоренню тієї коректності, за якого стає можливою аналітична робота в групі на емпіричному рівні. Як наслідок, судження піддаються верифікації та уточненню, що, у свою чергу, послаблює їх дію як джерела тривоги та психологічного дискомфорту (одна річ, коли всі однолітки до тебе ставляться погано, і зовсім інша, коли ти зіштовхнувся з неприязню зі сторони якоїсь конкретної особи, та ще, можливо, спричиненою твоєю власною невдалою поведінкою).

Принцип *партнерського характеру спілкування та акцентуації мови почуттів*. Саме довірливість створює ту атмосферу спілкування, за якої визнається цінність особистості кожного учасника, його думок, почуттів та інтересів, за якої стає можливим прийняття рішень з максимально можливим урахуванням інтересів усіх учасників занять та їх психологічних можливостей (а не досягнення однією стороною своїх цілей за рахунок інтересів іншої сторони). На кожному із занять всі учасники групової роботи реалізують ту частину щирості, до якої вони готові в силу своїх індивідуальних особливостей та досягнутого у групі загального рівня довірливих взаємин.

Із розвитком довірливості спілкування тісно пов'язується проблема «включення» у роботу емоційної сфери учасників, акцентуація мови почуттів (намагання їх вловити, чітко ідентифікувати та адекватно, за можливістю, виразити іншим). Із цим тісно пов'язується вимога заміни суто оціночних

суджень описом власних емоційних станів. Мова йде про те, що зворотний зв'язок негативного характеру активізує, як правило, механізми психологічного захисту і часто унеможлиблює сприймання інформації описаного типу. Скориставшись описом власних емоційних станів, ми тим самим робимо неприйнятну для індивіда інформацію більш опосередкованою (ми не його характеризуємо, а передаємо свій стан) та більш локальною (інформація стосується не особистості в цілому, а якогось її конкретного виявлення).

Розробляючи заняття для першокласників, необхідно враховувати особливості дітей цього віку: розвиток довільних психічних процесів, внутрішнього плану дій, елементарної рефлексії. Саме цей період є сенситивним для оволодіння засобами аналізу власної поведінки і поведінки інших людей, для формування умінь адекватно виражати свої почуття та знаходити конструктивні шляхи виходу із складних ситуацій, для розвитку навичок саморегуляції поведінки.

Безсумнівно, робота з дітьми має спрямовуватися не лише на ознайомлення з різноманітними емоціями та атрибутами їх виявлення, але й на усвідомлення емоцій, на формування умінь емоційної саморегуляції поведінки, на розвиток навичок міжособистісної взаємодії з оточуючими.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология / Г. С. Абрамова. – М. : Академия, 1997. – 704 с.
2. Богуш А. Проблема наступності дошкільної і початкової ланок у навчально-виховному комплексі “Надія” / А. Богуш // Збірник наукових праць : спец. випуск / В. Кузь (гол. ред.). – К. : Науковий світ, 2002. – С. 72-75.
3. Бондаренко А. Ф. Основы психологии : учеб. для студ. ф-тов слав. языков / А. Ф. Бондаренко. – К. : Изд. центр КНЛУ, 2005. – С. 189.
4. Корніяка О. М. Психологія комунікативної культури школяра : монографія / О. М. Корніяка. – К. : Міленіум, 2006. – 336 с.
5. Положення про навчально-виховний комплекс “дошкільний навчальний заклад – загальноосвітній навчальний заклад”, “загальноосвітній навчальний заклад – дошкільний навчальний заклад” // Урядовий кур’єр. – 2003. – № 51. – С. 6-7.
6. Слободчиков В. И. Генезис рефлексивного сознания в младшем школьном возрасте / В. И. Слободчиков, Г. А. Цукерман // Вопросы психологии. – 1990. – № 3. – С. 25-36.
7. Эльконин Д. Б. Избр. психол. труды / Д. М. Эльконин // Педагогика. – 1989.

Дата надходження до редакції: 01. 03. 2013 р.